

FATABUREN

Nordiska museets och Skansens årsbok

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1963

*"Liten kvällsmusik i herrgårdsmiljö."
Från en konsert i Skogaholm på Skansen
den 14 juni 1962.
Foto Studio Antoni & Geblin.*

Redaktion:

GÖSTA BERG · SAM OWEN JANSSON

MARSHALL LAGERQUIST

Redaktör: Marshall Lagerquist

Omslagets färgbild visar ett utsnitt ur en miniatyr av J. H. Schildt med de svenska drabanterna invecklade i handgemäng med sachsiska trupper i röda uniformer under övergången av Düna år 1701.

Se Erik Andréns och Alf Åbergs uppsats Arvid Horns trofétavlor och övergången av Düna i denna årsbok.

La couverture en couleur représente un fragment d'une miniature de J. H. Schildt: Le passage de la Duna en 1701, avec la troupe des trabans suédois aux prises avec les troupes saxonnes aux uniformes rouges. — Voir dans ce même volume les explications de MM. Erik André et Alf Åberg: Les deux tableaux ornés de trophées d'Arvid Horn et le passage de la Duna.

Tryckt hos Boktryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1963

Klichéerna från Grohmann & Eichelberg AB, Stockholm

Färgbilden av guldterrinen framställd hos Esselte AB

OM HATTENS RÄTTA BRUK

av Gunnel Hazelius-Berg

Herrhatten är inte bara en huvudbonad underkastad modets växlingar, dess historia kan inte skrivas endast ur tillverkarens eller hatthandlaren synvinkel. Den bärs av furstar och prelater, och dess färg och form skiljer kardinalen från biskopen, rektorn från professorn. Hatten är den fria mannens symbol, och den har spelat en viktig roll i umgänget människor emellan. Bara hälsningsceremonierna kan berätta mycket om olika seklers sociala rangskala. Från medeltiden till 1800-talets slut var hatten sin herres ständiga följeslagare ända in i salongerna. Hatten har i många länder spelat en politisk roll och markerat olika partier. Vi behöver bara erinra om kampen mellan hattar och mössor i Sverige under frihetstiden.

Enligt en engelsk resenär, som 1852 besökte Sverige, var svenskarna ett ceremoniöst folk. "Om en fransman vid en försiktig beräkning lyfter sin hatt tjugo gånger under sin morgonpromenad, så lyfter svensken sin trettio gånger. I ett rum är bugandet oavlatligt. Männén buga för varandra så som vi buga för damerna — —."1 Man skulle egentligen hälsa på alla personer av stånd som man mötte på gator och torg. Det var de intima vännerna eller dubröderna som kunde hälsa på varandra bara med en nick. Adolf Törneros skrev om sin lärarkollega professor J. E. Boëthius: " — — och utomhus har broderskapen icke haft tillräcklig vikt för att trycka fast hattarna på våra mötande huvuden."2 Vid 1800-talets början hade de gamla goda sederna börjat förslappas i Stockholm och Uppsala, medan Lund ännu höll på formerna. Så skriver professor C. F. Fallén i sina biogra-

fiska anteckningar: "Som bekant är, är det modet att lyfta på hatten för alla förbigående av något stånd, i Uppsala och Stockholm ej gängse, åtminstone icke i den stränghet som man får underkasta sig i Lund. Nykomlingen som icke känner denna sed, och således bör ursäktas, om han uraktlåter densamma, exponeras för att passera för högfärdig, innan han antagit seden. Troligen skall den sluteligen försvinna, även i Lund."³

Går man 100 år bakåt i tiden, finner man att bruket var levande i Stockholm. Den unge fransmannen Simon Louis Du Ry, sedermera en berömd arkitekt, som kommit resande till staden, skriver hem, att han låtit sy sig en ny rock och byxor av svart sammet. Detta borde dock inte berättas för "cher père", "ty fadern skulle bara säga att det inte passar honom att bära sammet vid hans ålder. Han skulle nog ändå gilla det, om han visste hur många hattavtagningar och bugningar den dräkten inbringar honom — — skall folk säga — — det är säkert en ung man av familj."⁴ Hälsningen även på helt okända mötande var tydligen ej obligatorisk i Stockholm efter 1800. Men när det gällde de stora i samhället, då levde bruket kvar. När greve Suchtelen, rysk ambassadör i Stockholm till sin död 1836, körde ut i sin statsvagn med sexspann, strök tiggaren av sin mössa och herremannen bugade med hatten i hand. Ambassadören besvarade varje hälsning med hattavtagning samtidigt som han böjde sitt huvud.⁵

Det var alltså högst förvånande för en herreman att inte bli bemött med hattavtagning. Carl Tersmeden konstaterar också med en viss förvåning beträffande sitt besök i Leiden, att de flesta där passerade honom på gatorna utan att hälsa.⁶ Gustaf Mauritz Armfelt blir verkligen upprörd, när samma sak händer Gustav III under dennes besök i Augsburg 1783: "man tog icke en gång hatten av för oss på teatern".⁷ Tydligen var man i Sverige mer uppmärksam och bunden av formerna. Den artiga hälsningen av okända personer bemöttes tydligen inte alltid med en motsvarande gest, ty det berättas särskilt om Karl XII, att när han promenerade till häst, han mycket hövligt besvarade hälsningarna och att han, när han var till fots, ytterst sällan behöll hatten på, när han talade med någon.⁸ Bland Erik Benzelius d.y:s anekdoter finns följande förtjusande bild från Karl XII:s tid. "Then snella

*På 1400-talet hälsar en bonde genom att lyfta på hatten. En av herdar-
na i altarskåpet från Husby-Långhundra i Uppland. Statens historiska
museum.*

Målarn Sylvius hade alltid myssan på sig ner konungen kom in, och såg på hans arbete i Slåtzyrchjan i Stockholm, eller i Drottningholm, och hade konungen befalt honom at ej röra then samma. Men en gång hade konungen med sig Gref Bengdt och Gref Johan, tå tog Sylvius af sig. Konungen sade: Nu glömmet i Er, Sylvius, mins I intet vårt aftahl, at I ej skullen röra myssan för mig. Sylvius swara: *Ån för them tå E:rs M:tt.* Han ville seja, the äro wel högdragnare, och skulle ta' illa op thet.⁹⁹

Att hälsa med hattens eller huvudbonadens avtagande är en uråldrig sed. Från medeltiden beskrives i en tysk visa, hur junkern tar av hatten, när han närmar sig en herreman och ärar honom genom sin hälsning (1204). Framför länsherren skulle rid-daren ta av sig sin hjälm, sina vapen och sin rustning, medan den unge mannen tar av hatt, handskar och kappa vid en vördnadsfull hälsning (1270).¹⁰ Hatten togs alltså av vid hälsningen, men även den medeltida hättan lyftes till två fingrars höjd, medan man böjde sitt huvud i hälsning för biskopar, rådsherrar och överhetspersoner. Så var i alla händelser skick och bruk i 1300-talets Florens enligt Benedetto Varchi. Enligt en italiensk skrift om uppfostran från omkring 1400 skulle barnen böja huvud för föräldrarna och hälsa med huvudbonaden.¹¹ Från 1500-talets Sverige kan man lyssna till Margareta Pedersdotter Bielke, när hon förmanar sonen Peder Axelsson Banér att stiga ur vägen och ta av luvan för den som det var värd, liksom han vid kyrkobesök och liknande skulle ta av luvan och böja knä.¹² Hennes goda råd kunde vara tagna ur Erasmus Rotterdams regler för ett gott uppförande. Han säger också, att ynglingen skall hålla hatten med båda händerna, så att endast tummarna syns.¹³ På 1530-talet var det ouppfostrat att bära hatten under armen, det är ett senare mod.

Överheten var ett mycket påtagligt begrepp även i 1700-talets Sverige och den sociala rangskalan var levande inom alla befolkningsgrupper. I de förhållningsregler som rektor Johan Broling på 1720-talet skrev för djäknarna vid Strängnäs gymnasium framhålls, att de skulle visa såväl lärare som äldre elever vederbörlig respekt, artigt öppna kyrkogårdsgrindarna för dem och låta dem passera först samt alltid närma sig sina överordnade med

obetäckt huvud.¹⁴ Att en överordnad blev bemött med denna vördnadsbetygelse hörde till god uppfostran, men att detta bruk snart även utsträcktes till att gälla hans bostad är kanske märkligare ur vår synpunkt. Rektor Olof Floderus i Växjö, verksam 1762—1789, skall ha ingivit sina skolgossar sådan respekt, att ingen av dem vågade passera hans hus, inte ens efter mörkrets inbrott, utan att blotta huvudet.¹⁵ Likadant var det på landsbygden, där kyrkoherden krävde samma uppmärksamhet av sina församlingsbor. Om Öja sockenbor i Södermanland berättas, att de hade sådan respekt för sin "kyrkherre" Carl Gustaf Renström, verksam 1770—1811, att de tog av sig hatten redan i början av den långa allén till prostgården.¹⁶ På herrgårdens gårdsplan strök både bonde och torpare av mössan. Och i universitetsstaden Lund berättades till och med att en kammarherre hyste så stor respekt för professorsvärdigheten, att han gick på öppen gata med hatten i hand, så länge hans väg drog förbi något professorshus i Lund.¹⁷ Det gällde alltså att vara både uppmärksam och väl förtrogen med var stadens överhetspersoner hade sina bostäder, annars kunde det gå den förbipasserande illa. I Hälsingborg bodde den myndige borgmästaren Petter Pihl i Gamlegården. Han gick så långt, att han lät sin betjänt gå ut på gatan och slå av hatten på alla förbigående män, som inte självmant blottade huvudet.¹⁸ Så kunde det gå till under 1700-talets förra del, men seden var levande även 1805, då kungaparet gästade staden. Alla som passerade det hus, där de bodde, måste ta av hattarna.¹⁹

En hövlig hattavtagning fick i folkmedvetandet en så djup innebörd, att den även kunde tillgripas i andra kritiska situationer. Så fick Henrik Lilljebjörn 1823 på resa i Medelpad det goda rådet att inte bli rädd, om han mötte en stor björn, ty björnen var alls inte farlig, bara man var hövlig, och han skulle framför allt inte glömma att ta av sig mössan.²⁰ Här har hattens rituella betydelse överförs även till andra huvudbonader, i detta fallet en mössa.

Hatten i hand passade den belevade 1700-talskavaljeren även därför, att den fina peruken fick en ful rand i pudret, om man satte på sig hatten. Det var bara enkla reseperuker som tålde hatt och mössa på. För den kalla årstiden måste man också hålla sig

med särskilda vinterperuker med varmt foder. Johan Gabriel Oxenstierna ursäktar sig, då han varit sjuk i januari 1782, att han "ännu ej vågat göra några visiter, då jag icke törs vara chapeau-bas, också har jag icke kunnat göra min skyldighet hos Er svärmor — —."²¹ Chapeau-bas var att bära hatten under armen. Redan vid 1700-talets mitt beskrives en chapeau postiche i Frankrike, vilken bars under armen och endast till synes var en huvudbonad.²² Här i landet fick man nog bära sin vanliga tricorne antingen den var av filt eller klädd med siden. Att även en mössa kunde bäras på samma sätt finner man av beskrivningen av den originelle kammarherre Arvid Trolle på promenad i Lund. "Gamle kammarherre Trolle, som levde invid slutet av 1790-talet hade varit en ansedd hovman. Jag minns, då han gick ut i staden, bar han sin mössa under armen. Hans hår var mycket välpudrat med upplagda lockar och stångpiska i nacken. Mössan var grön till färgen av sammet med vit sibirisk skinnbräm och en stor guldtofs uppe i kullen. Och aldrig såg jag honom på gatorna vara betäckt å huvudet, som troligen varit en forntida sed, på det att ej det pudrade och städade håret skulle bliva ostädligt."²³

När en 1700-talskavaljer ville promenera ostörd och inkognito, då först satte han på sig hatten. När Karl XII återvände från Bender 1714, kallade han sig under resan för kapten Frisk. Kungen superade en dag på ett enkelt värdshus utanför Kassel och blev då igenkänd av en överste Kagg, som emellertid ej vågade låtsas om det, varpå Kagg "satte hatten på huvudet och kapten Frisk drack honom till".²⁴ När Gustav III år 1780 besökte Spa, noterar en av hovmännen, att kungen "finner här således tillräckligt sällskap, men kan ännu ej väl vänja sig vid den frihet, som regerar på Wauxhahn och överallt, hvilket gör att man ej en gång lyfter på hatten för någon annan än den man vill tala vid."²⁵ I Haag ville kungen vara okänd och gick ut med hatten på huvudet. Han bytte även ut den vita hatt han tidigare burit mot en svart, men blev ändå snart igenkänd på sin blå kapp.²⁶ I Stockholm kunde man på samma sätt vandra inkognito i Kungsträdgården, och alla respekterade detta och underlät att hälsa.

När riksdagen hölls i Norrköping 1769, var det stränga hovceremonielet satt ur funktion, antagligen mycket till följd av

De högtidliga processionerna vid kröningar och begravningar följde ett fast schema. Denna bild är en detalj ur konung Sigismunds bröllopsintåg i Krakau 1605; man ser konungen till häst åtföljd av uppvaaktande ber-rar och hillebardiärer med hattarna i handen. Kungl. Livrustkammaren.

trångboddheten i den tillfälligt överbefolkade staden. ”Här existerar varken gène eller parure”, skriver en av de unga hovher-rarna, friherre von Nolcken till greve Ekeblad, ”man går till hovs alla dagar för- och eftermiddagarna i gråa strumpor och hatten på huvudet, allt som man vill.”²⁷

Man skulle behålla hatten i handen, så länge man talade med en äldre person eller med någon som hade högre rang. Att upp-mana en person att åter påsätta hatten var en artighetsbetygelse och samtidigt ett bevis på uppskattning. Det gällde såväl inom-som utomhus att man behöll hatten på huvudet. Abraham Hül-phers berättar, att vid hans besök i Malmö 1759 såväl gäster som värd inomhus satt med hattarna på huvudet. Själv fann Hülphers

detta mycket löjligt. Han hade växt upp i Västerås, där alltså detta bruk ej förekom i borgerliga kretsar.²⁸ Under 1800-talet återfinns samma sed hos bönderna. Från Tärna socken i Uppland beskrives ritualen vid ett besök i en bondgård år 1837. När man kommer in och hälsar, säger vanligen bonden eller hustrun, ”stig fram från dörren och sätt på hatten”. ”Detta egna sätt är hos de mest belevade likväl aflagt.”²⁹ I Frostvikens socken i Jämtland var seden dock levande ännu 1850. Därifrån beskriver Levi Johansson, hur den besökande bör slå sig ner på en liten bänk vid dörren med huvudbonaden vid fötterna och där vänta, tills värden, som själv har mössan på, uppmanar gästen att sätta på sig ”huvan”, en uppmaning som det skulle vara ett svårt etiketsbrott att inte genast efterkomma.³⁰ Bland äldre herrar var seden levande i Stockholm in på 1900-talet. Författarens morfar, en major av gamla stammen (1829—1915), sade vid möte och hälsning på gatan ”var god och var betäckt!”³¹ Samma uttryck var i användning långt tidigare. I Strängnäs stifts herdaminne beskrives följande målande scen: ”Var så god och var betäckt, sade en gång en sådan herre (en korpral) i sin nedlåtenhet till en förmögen odalman, som för honom blottat sitt gråa hufvud. Nej, svarade bonden, man bör veta att visa sidovördnad för alla, som komma å Kongl. Maj:ts och kronans vägnar.”³² Det är en oförskämdhet av korpralen att markera sin ställning och tillsäga den gamle att sätta på huvudbonaden, men denne svarar med en ironisk förvrängning av den vördnad han var skyldig kunglig majestät och kronan.

Den artiga uppmaningen att efter hälsningsceremonien påsätta huvudbonaden markerade, att den yngre eller underordnade parten fick känna sig som en jämbördig i samvaron. Men denna frihet fick icke missbrukas, och en person som inte höll på sin personliga värdighet och på sina ståndsprivilegier kritiserades hårt av sin samtid. Kaplanen Gabriel Osolander i Klemis i Savolax ansågs 1738 fraternisera med gudstjänstbesökarna, ty han lät dem efter gudstjänsten komma till kaplansgården och sitta där med hattarna på huvudet och ”spendera på sin själasörjare så mycket han förtära gitter samt honom högeligen berömma och hjärteligen älska”.³³ I början på 1800-talet löste komministern i Algutsboda

1700-talets kavaljer dansar med hatten på huvudet och tar av den, när han gör sin referens för damen. Tuschlavyr 1764 av Elias Martin, "Deras pichenichers". I privat ägo.

Bengt Carlsson samma problem genom att han vid sin närvaro vid allmogens gästabad plögade yttra: "Om I viljen, att jag skall vara hos Eder, så hatten av och piporna ur mun."³⁴

Mot denna bakgrund är det förståeligt, vilken oerhörd heder och ära som vederfors serafimerriddarna, som i varje fall under Gustav III:s tid på serafimerordens stora högtidsdag fick spisa middag vid samma bord som kungen, alla sittande med hattarna på huvudet! Detta markerade enligt den tidens bruk kanske bättre än något annat deras exklusiva och förnämliga ställning. Likaså hade rikets herrar hatten på huvudet under den måltid i Rikssalen, som följde på Karl XIII:s kröning.³⁵ Man bör hålla detta i minnet för att rätt förstå skildringen av riksrådet Carl Gustaf Löwenhjelm på lit de parade i Stockholm 1768: "var i går och besåg liket, som ligger i Seraphimerdräkten helt och hållit klädt

med Seraphimerhatten i handen — — —.³⁶ När G. J. Ehrensvärd 1780 skriver om serafimerriddarnas årliga festmåltid med kungen, då alla fick sitta med hattarna på och voro klädda i sina dräkter, gör han det makabra tillägget, att det är icke särdeles nöjsamt att äta middag i sina svepningskläder.³⁷ Den tanken kan inte ha gjort måltiden särdeles munter, men äran var stor och akten solenn.

Hatten kunde vara en kunglig symbol, som spelade en roll vid många ceremonier. Hur det gick till, när drottning Kristina 1653 mottog engelske ambassadören Bulstrode Whitelocke i högtidlig audiens på Stockholms slott, beskriver han själv i sin dagbok. Han berättar, hur drottningen satt i en fåtölj under en takhimmel, omgiven av rådherrar, ämbetsmän och hovfolk, alla med blottat huvud. När Whitelocke kom in, tog han av sig sin hatt. Även drottningen tog av sin mössa, reste sig och gick ett par steg emot honom, varigenom Whitelocke förstod, att detta var drottningen. Kristina, som senare förklarade att hon endast hade sin kammardräkt på sig, bar vid denna audiens ”på hufvudet en svart sametsmössa, fodrad med sobel och upviken, som där är vanligt, hvilken hon brukade taga af och sätta på, äfven som manfolken sina hattar.” Sedan Whitelocke hälsat, påsattes hatt respektive mössa för att åter avtagas, då de officiella hälsningarna utbyttes mellan drottningen och Whitelocke i hans egenskap av Cromwells representant.³⁸ Man kunde förledas att tro, att detta var ett utslag av drottningens ibland väl manliga klädsel, men det var något mycket väsentligare, nämligen en markering av hennes konungliga rang. Liknande hovceremoniel tillämpades i Danmark. Från Kristian V:s hov finns en skildring från 1672, varav framgår att en ambassadör där bugade tre gånger för kungen, som varje gång besvarade bugningen med att taga av sig sin hatt och som därpå med en handrörelse uppmanade ambassadören att påtaga sin huvudbonad, ett tecken på att denne representerade ett krönt huvud. När under det följande samtalets gång kungens eller ambassadörens härskares namn nämndes, blottade både kungen och ambassadören varje gång huvudet. Detta ceremoniel tillämpades vid alla ambassadörsaudienser i Danmark, ”moskovitterne undtages, som på en anden Måde beegnes, hvilke en Stol gives, og

sidde de så barhovede, medens vi os stedse bedække.”³⁹ När Cromwell i London 1655 tog emot en ambassad från Sverige, hade, enligt vad Johan Ekeblad berättar, bägge parter hattarna på huvudet.⁴⁰ Bruket levde vidare in på 1800-talet; då utländska ministrar presenteras på Stockholms slott 1805, hade utöver kungens endast ambassadörerna betäckt huvud.⁴¹

Vid Karl XIII:s övertagande av kungamakten 1809 spelar hatten samma symboliska roll som tidigare. ”Hertigen var rörd till tårar. Sedan han aflämnat ständerna sin försäkran att styra riket efter regeringsformen, uppsteg han från den fursteliga stol, der han blott varit uppvaktad af 2 personer och sutit med blottadt hufvud, samt begaf sig till den bredvid stående silfverstolen och betäckte sitt hufvud med hatten, då genast en mängd högre hof-embetsmän inställde sig bak hans stol.”⁴²

Liksom kungen på slottet gav audiens under högtidliga former, så följde hans ämbetsmän det höga föredömet. Gjørwell beskriver hur riksrådet greve Anders Johan von Höpken representerade 1757. ”R.R. var klädd i rådsdräkten med ordens kädjan, såg rätt majestätelig ut, gaf audiencen uti sina egna rum, hade beständigt rådshatten på, förmodl. därför att Agan hade sin turban på eller ej kunde taga den af sitt rakade hufvud, och rörde endast på hatten, då han emottog Dejens creditiv och skrifvelse.”⁴³

När 1767 en dubbning till riddare av svärdsorden skulle ske i Karlskrona, skildrar Carl Tersmeden i sina memoarer, hur detta gick till: medan konstitutorialet att förrätta dubbningen upplästes, stod kungens representant under en tronhimmel med hatten på huvudet.⁴⁴ En för ridderskapet och adeln komprometterande händelse vid riksdagen 1789 löstes på följande sätt: ”Denna vidt utseende oreda stillades genom friherre Duvalls fintlighet. Hade, sade han, vi trott att konungens egenhändiga skrifvelse upplästes, så hade vi naturligtvis alla lyftat våra hattar. Friherre Düben tillade, vi kunde så mycket mindre tro det, som vice landtmarskalken sjelf icke lyftade på sin hatt.”⁴⁵ Inför kunglig majestät eller hans representanter skulle hatten hållas vördnadsfullt i handen. I ”Svenska anekdoter” finnes följande säkerligen sanna historia från Svea hovrätt: ”Framlidne Vice Presidenten L. — — var på sin tid mycket noggrann med att de notarier, vilka såsom sak-

förare framträdde för rättens skrank, skulle vara klädda i frack, och hava hatt i handen. En viss notarie B. [Beckman] iakttog likväl icke detta, då han en gång förekom i ovannämnda egenskap, varföre presidenten i vredgad ton dikterade till protokollet: Kongl. Hovrätten kan vid notarien B:s helt lösligen och utan hatt framförda påstående intet avseende fästa."⁴⁶

Om man går tillbaka till Whitelocke, så beskriver han, hur vid riksdagens högtidliga öppnande 1654 bondeståndet tågade in i rikssalen och att de där satte sig med betäckta huvuden. Drottningen höll hatten i handen under själva ceremonien.⁴⁷

I Saint-Simons memoarer beskrives en häftig strid i etikettsfrågor som rasade vid parlamentet i Paris. Conseillers med pärer och hertigar fordrade nämligen att medlemmarna av parlamentet skulle avtaga huvudbonaderna, då de förhandlade med dem; tidigare hade detta ej skett inför ministrarna. (1715—23.)⁴⁸ År 1789, då de franska riksständerna öppnades, var oppositionen kraftigare från det tredje ståndets sida. Detta fick vänta utanför, så länge det oändligt långa upproppet försiggick. När kungen hade satt sig och tagit på sig hatten, följde de privilegierade hans exempel, och tvärtemot bruket tog också tredje ståndets medlemmar på sig hattarna.⁴⁹ I Stockholm var det ännu 1809 bara adeln som hade "uti kröningsceremonieprocession de flesta hattar på sig, [vilket] choquerade mig på ett utmärkt sätt, ty de andra stånden hade det intet", säger en åskådare.⁵⁰

Prästerna, som använde kalott i stället för och ibland under hatten, överförde inomhus en del av hattens funktioner till kalotten. Georg Wallin berättar från sin tyska resa 1708, hur Johan Mayer i Greifswald under nyårspredikan efter tidens sed harangerade varje stånd och klass bland sina åhörare, och hur han med en sirlig gest lyfte sin kalott, endast när han talade till sina kära studenter.⁵¹ Man tänker då på kyrkoherden i Gladsax i Skåne, Mads Fredriksön Sture, som brukade tre kalotter och plägade säga, att han avtog en för länsmannen eller befallningsmannen, två för biskopen, landshövdingen eller guvernören, men alla tre endast för Gud, "hwarföre han kallade den tredje för Soli Deo."⁵² Det var alltså brukligt att prästerna bar kalott i kyrkan, men ibland fick även hatten tillgripas. En amiralitetspräst i

Akademisk föreläsning i Uppsala 1844. Professor J. C. Lindblad i doktorsbatt, åhörarna, med prinsarna Karl (Karl XV) och Gustaf, i höga battar. Litografi av okänd konstnär. Uppsala universitets bibliotek.

Karlskrona, som skulle hålla sin avskedspredikan, tog hatten med sig upp på predikstolen, och i det han började själva avskedstalet, höll han hatten upplyft med vänstra handen. ”Jag har hört många med en slags entousiasme tala om denna manoeuvre”, säger berättaren.⁵³ När prästen hade huvudbonad på, är det mindre underligt att även hans åhörare kunde sitta i kyrkan med betäckt huvud. Andreas Bolinus skriver i sin dagbok 1667 från Wittenberg: ”Eliäst antingen the äro bönder, borgare, soldater eller andra så sitta the intet offta med bart huffwut i körkian här i Deutschland antingen thet är winter eller sommer.”⁵⁴ I Svenljunga socken

i Västergötland klagas det 1776 över att en del yngre män självrådigt tagit sig den oseden före att sitta i kyrkan med sina bräm-mössor på.⁵⁵

Till akademiskt bruk hörde, att professorn hade hatten på huvudet under föreläsningarna. Det finns beskrivet både från Lund och Uppsala. Om professor E. S. Bring säges, att "med sin hatt hade han mycket att skaffa, än blåste han på honom, än anfäktade han honom — —" (Lund 1820).⁵⁶ Quennerstedt skriver i "Mina första Lundaminnen" från omkring 1860: "Till min förvåning sutto alla eller de flesta af åhörarne med mössorna på, och äfven föreläsaren hade hufvudet betäckt — hur det var inne hos teologerna vet jag ej — såvida han ej liksom professor N. J. Berlin kom in med hatten i hand, hvarvid alla reste sig och hälsade med mössaftagning, besteg estraden, satte hatten på hufvudet liksom för principens skull, men strax aftog den och ställde den på bordet. Åhörarne följde ej hans exempel, och det hela hörde tydligen till en akademisk symbolik, hvari jag ej vidare fördjupat mig."⁵⁷ Bruket var gängse samtidigt även i Uppsala och ändrades ej, även om högt uppsatta personer besökte föreläsningen. "Med hatten på huvudet och smällande lädergaloscher tågade han [professor Svedelius] gravitetiskt förbi utan en blick åt majestätets plats, steg upp i sin kateder — —."⁵⁸ Samma förhållande rådde i andra länder. Per Erik Svedbom antecknar från sin italienska resa 1839 vid ett besök i arkeologiska institutet på Capitolium, att man där hade hattarna på efter italiensk sed.⁵⁹ Ännu på 1880-talet förekom det att professorn satt "klädd i stormhatt" på föreläsningarna.⁶⁰ Bruket var seglivat.

Professor J. G. Edgren bar 1905 sin hatt även på rondan på Serafimerlasarettet i Stockholm. "Edgren var klädd i en lång svart satinrock, som såg ut att aldrig ha varit i tvätten, och hade alltid med sig på rondan ett av ålder grönskande plommonstop, som han höll på ryggen med ena handen, och vars brätte till stor del hade lossnat från kullen. Jag undrar, om han ej lärt sig detta sätt att ta hatten med på salarna av äldre franska kliniker." Det är professor Folke Henschen som själv upplevt och beskrivit denna bild, så belysande för sekelskiftets kvarlevande traditioner.⁶¹

Magistern balanserar artigt på stolskanten och hatten hålls fast mellan knäna. På Koberg 1864. Teckning av F. von Dardel. I privat ägo.

I Bellmans diktning finner man ofta hatten omnämnd. I Fredmans epistlar nr 9 heter det:

*Käraste bröder, dansa på tå,
Handskar i hand och hattarna på — —*

En annan gång (nr 15) dansar Jergen Puckel med

*Hatten uti hand.
Släng vita handsken och hoppa, min bror.⁶²*

Hatten svängdes vid sirliga bugningar i menuetten och var lika outhärlig för kavaljeren som solfjädern för damerna. Carl Tersmeden beskriver från en bjudning i föräldrahemmet på Larsbo i Dalarna år 1741, att Hans excellens "lät hämta sin hatt och

började med min moder en menuett".⁶³ Elias Martins tuschlavyr av "Deras pickenickers" avbildar ett sällskap, där herrarna dansar med hattarna på. Hattformerna växlar, men hatten är med i sällskapslivet. Se på Fritz von Dardels skildring av operamaskeraden 1844, där alla herrarna har höga hattar på huvudet. Eller Ferdinand Tollins maskeradbal från ungefär samma tid. På Amaranterbalen 1845 har herrarna hattarna i hand, men på en slottsbal samma år är alla utan hatt. Vilket ju stämmer bra med platsen och kungens närvaro.

Bellman har även skrivit ett julklappsrim om en hatt:

*Denna Hatt skall bort föräras
 Huruvida han kan bli
 Tjenlig under armen bäras
 Uti Kungens gallerie,
 Därom torde disputeras.
 Medlertid så är han fin
 och betald, som nu quitteras
 Dito — dato — af Harthin.⁶⁴*

På de stora slottsmottagningarna för riksdagens herrar ledamöter klagade man över svårigheten att i trängseln kring den gående buffén kunna äta och dricka på stående fot, när man hela tiden även skulle hålla reda på sin hatt. En prästman beskriver sina vedermödor sålunda: "— hvilket ökade obehämligheten af att få i sig Gudslånet, då man skulle ha hatten mellan benen medan trakteringen gick för sig, och akta sin prestkappa att icke slitas ned af de trängande och trampande."⁶⁵ Prästkappan hörde ännu till civil högtidsdräkt för prästerskapet 1841. Vid sittande middag samlade betjänterna upp hattarna sedan gästerna satt sig. Från en kungamiddag i Kristiania 1846 omtalas, att betjäningen efter måltidens slut bar fram hattarna till gästerna, medan dessa ännu sutto till bords.⁶⁶ I familjerna var det lättare att lägga ifrån sig hatten. Det berättas från 1800-talets mitt om apotekare Hans Nikolaus Ris i Stockholm, som stundom gjorde ovälkomna besök hos bekanta familjer, att om han av tjänarna fick svaret att herrskapet inte var hemma, han kunde replikera: "det äro de visst, jag såg ju, att det lyste och att det stod hattar i fönstren."⁶⁷

Operamaskeraden den 28 dec. 1844 var talrikt besökt av maskerade damer, de flesta herrarna i frack med den obligatoriska cylinderhatten på huvudet. Färglagd teckning av F. von Dardel. I privat ägo.

Den höga cylinderhatten var ömtålig och behövde ständigt putsas och borstas, och så var tiden kommen för 1800-talets uppfinning av en ny chapeau postiche, den s. k. chapeau-claquen. Magnus Hollertz berättar i sin resejournal från Hamburg 1853, hur han skaffar sig denna nymodighet: "Sedan jag i en annan bod försett mig med en chapeau Mécanique (en äkta parisisk "Gibres" för 9 rdr.), återvände vi hem och riggade om, varefter den verkliga promenaden började."⁶⁸

Chapeau-claquen var länge ett tecken på elegans och välkläddhet för en herre som ville följa med sin tid. Albert Engström har en festlig skildring av sig själv som ung elegant i Stockholm: "Jag var elegant klädd, fast jag icke hade betalat kostymen.

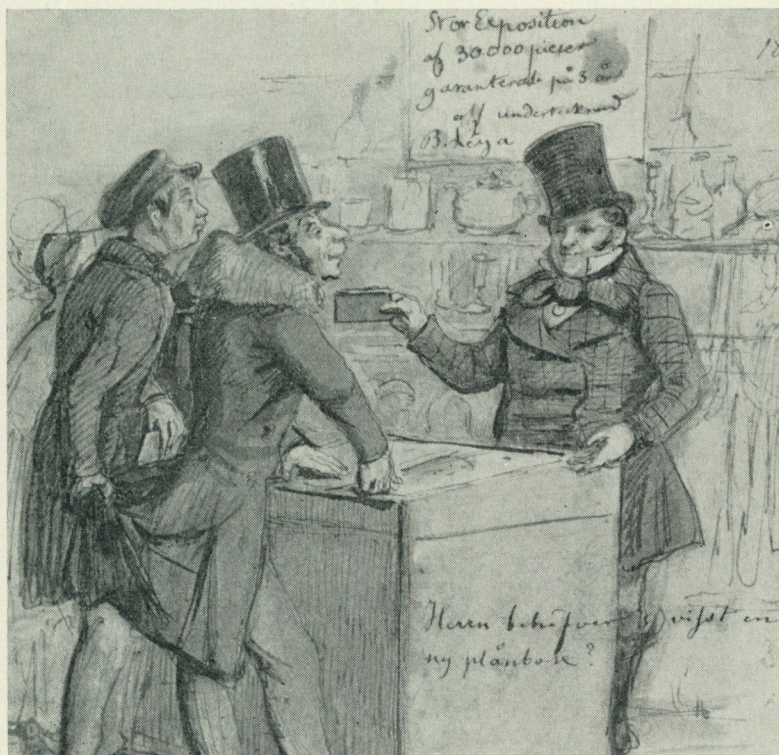
Oftast behövdes frack den tiden. Nåväl jag ägde min gamla Upsalafrack, tung och vit av punsch. Men du måste ha chapeau claque, sade Vallentin och vi gingo tillsammans till Leja och köpte en sådan hatt åt mig. När man fällde ihop denna hatt, skulle man passa på att lägga sina vita handskar emellan vecken. Sedan fick man behandla hatten hur man ville." Senare fick xylografen Kalle Andersson i Grisslehamn denna hatt, och den spred även där glädje omkring sig. "Han anammade den som en uppenbarelse och använde den att skrämma bönder med. Han visade dem dess flata konstruktion och plötsligt rörde han fjädern. Pannkakan blev hatt och bonden slog baklänges av förskräckelse."⁶⁹

Albert Engström köpte sin eleganta hatt hos Leja i Stockholm. Det var en firma med modevaror, vilken började sin verksamhet på 1840-talet och alltid strävade efter att ha en kontinental anstrykning. Det berättas om Leja själv, att han iklädd hög hatt och kostym efter sista modet gärna livligt deltog i kommersen.⁷⁰ Den notisen är från 1847, men kunde gälla hans expediter långt senare. Här var det inte fråga om hökarbodens bodbetjänt i kaskett, nej, alla buro hög cylinderhatt. Och det var en av de sista butiker i Stockholm, där man ännu vid sekelskiftet kunde bli expedierad av förbindliga herrar i höga hattar.⁷¹

Fredrika Bremer beskriver 1850 kväkarna i Amerika och gör en jämförelse med svenska förhållanden: "I Sverige känna vi qväkarna blott som ett besynnerligt slägte, som säger du åt alla människor, går med hatten på huvudet inför alla människor, och ha breda hattskyggen."⁷² Så har kväkarna också på sitt sätt bidragit till den allmänna demokratisering som låg i hela tidsandan och som tog även hatten i sin tjänst.

För att belysa några av de seder och bruk som knutits till användningen av hatt har jag försökt att knyta samman en rad anekdoter och notiser från skilda tider, varvid samtiden själv har fått illustrera, hur dessa bruk skiftat genom generationer. Under århundraden har hatten varit outhärlig för herremannen, och att förlora sin hatt var vida värre än blott saknaden av själva huvudbonaden.

När Forbus berättar om de kejsrerliga befälhavarnas försök att

Benjamin Leja i sin galanteribod. Både handelsbetjänter och kunder hade hatten på huvudet i de fina bodarna. Teckning av F. von Dardel, 1840-talet. I privat ägo.

undkomma i slaget vid Rheinfeldens 1637, beskriver han det så här: "Straxt lupu generalerna, somma utan hatt, somma utan stöflar, utan kragar utur staden och vardt så hastigt uppväckta utur deras sömn."⁷³ Johan Ekeblad skriver i ett brev 1652, hur han blivit överfallen av bönder i Östergötland, men anmärker, att när han skrämde dem, blev de rädda och flydde till skogs och lämnade då både hatt och hätta.⁷⁴ Det skall vara i rena paniken eller också i nederlagets bittra stunder som man måste lämna sin hatt i sticket. Prästen Johan Croël blev fången vid Poltava och "af Cossakerne helt utplundrad blef, så att jag icke ens någon hatt på hufvudet behålla feck, och måste i 14 dagar gå hatte-

löser.”⁷⁵ Den skeppsbrutne skeppsprästen Michael Tengwall glömdede aldrig, hur han blev omhändertagen, fick nya kläder och en hatt sedan fartyget förlit utanför Spanien 1738. Den hatten använde han sedan vid sina två första bröllop.⁷⁶ Att vara utan hatt ansågs länge som något misstänkt och hade alltid ett verkligt skäl. Från Uppsala 1798 beskriver Jonas Svedbom, hur ”två stycken herrar — en magister och en studiosus — vandrade därifrån kl 3 om morgonen utan hattar hemåt — du förstår då, att de hade fått något i huvudet”.⁷⁷ Ännu i slutet av 1800-talet kunde det ha sina sidor att vara hattlös, i varje fall på marknad i Småland. ”Det var en gammal sed, att om någon under marknader eller andra tillställningar togs på bar gärning för tjuvnadsbrott eller snatteri, så togs huvudbonaden av honom till tecken på att ordningsmakten kunde lägga vantarna på honom. — — Jag erinrar mig en marknad. När jag varit inne på ett kafé och kom ut i tamburen var min hatt försvunnen. Vad skulle jag nu ta mig till. Gå utan hatt och bli betraktad som tjuv och med risk för att bli haffad av polisen. Nej, aldrig. Endast en gammal damhatt fanns på hyllan. Den plockade jag av lite bjäfs på och lånade. Skygg som en hare kilade jag hemåt och på vägen stod en kille och gapskrattade med min hatt i handen. Lånegodset återställdes.”⁷⁸ En man kunde t. o. m. vara tvungen att lösa sin hatt med en slant, om han kom till en gård med ett odöpt barn. Kunde han inte lämna en gåva, fick han med skam gå hem med bart huvud. Detta bruk var spritt över hela Skandinavien.⁷⁹

Hatten var den mest personliga delen av en herres tillhörigheter, och det är möjligt att hattbytet som marknadsnöje i fyllan och villan en gång haft en helt annan betydelse. När 1652 Erik Dahlberg på sin studieresa genom Europa kommit till Hanau, blev han bjuden på barnsöl till grevliga rådet därstädes och blev så förtrolig med denne att de bytte hattar.⁸⁰

Vi har i det föregående kunnat följa, hur hatten demokratiserats och förlorat allt flera av sina gamla betydelser. Ännu på 1860—70-talen var hatten inte var mans egendom. Från Korsberga socken i Småland kan man ta denna skildring, som säkerligen hade sin motsvarighet också på andra håll i landet. ”Alla gifta bland folket hade såsom tecken på sin värdighet som äkta

Operakällaren var en herrarnas mötesplats, där man hälsade på bekanta med artiga hattavtagningar. Litografi efter teckning 1843 av Ferdinand Tollin. Detalj.

män höghattar, ärfda från far till son eller köpta begagnade, ludiga och fula, men vördnadsbjudande.”⁸¹ På samma sätt markerade hatten gesällen och mössan lärpojken. Enligt europeisk kutym skulle den vandrande gesällen ha hatten på, tills han sagt sin hantverkshälsning i härbärgat, liksom när han sökte arbete hos en mästare.⁸² Enligt skråordningen för smederna i Göteborg skulle ingen gesäll få ha hatt på huvudet ”vid öppen låda”, dvs. under sammanträdet, vid en veckolöns plikt.⁸³ Det är samma skillnad som mellan drängen och pojken. ”Ehuru släboen både begärer och får så mycken respekt av sitt tjänstefolk, som allmogen på något annat ställe i Skåne, är det likväl en rättighet för drängar och pojkar, att alltid hava hatt eller mössa på huvudet i stuvan, vilken de aldrig taga oftare eller längre av sig, än de sitta till bords och äta.”⁸⁴

Den första hatten var alltså eftertraktad och efterlängtd. Wilhelm Svedelius berättar, att julaftonen 1828 "blev märkvärdig för mig, ty jag erhöll julklappar som voro epokbetecknande i gosselivvet. Jag fick en hatt och en klocka. Det är en liten epok, när pilten får anlägga det nya plagget hatt och slipper gå jemt och ständigt med barnmössa. Sak samma då han får en egen klocka."⁸⁵

Den ännu vid sekelskiftet obligatoriska, fint borstade höga hatten har försvunnit ur gatubilden, liksom den tidigare fick stanna i tamburen och ej som förr följa sin bärare in i salongerna. I Tyskland och England gjordes propaganda mot den höga hatten före första världskriget. Hatten ansågs vara osund och onödig. Då uppkom problemet om hur en hattlös herre skulle hälsa. Bara en bugning ansågs vara svår för många, och en honnör utan hatt var ej heller lämplig. Denna diskussion för tankarna tillbaka till den originelle Pehr Tham till Dagsnäs som 1796 tycker, att sedan nyheten att herrar officerare nu enligt orders "begynt at hälsa endast med at taga med Fingrarne på Hatten, har detta blifvit et angenämt och nyttigt Praejudicat för någon hvar." Han säger vidare att "anständigheten kan vara lika stor, at låta Hatten sitta och likafullt med ett vördnadstecken hälsa— —".⁸⁶ Detta var, när det skrevs, verkligt radikala och avancerade tankar, men det skulle dröja länge innan problemet åter blev aktuellt. Kubben var en övergångsform, och den mjuka filthatten som undanträngt cylinderhatten används visserligen till hälsning men har i övrigt inte konserverat några av de bruk som knutits till hattens användning. Som i så många andra fall när det gäller traditionella bruk, kan formerna falla i glömska, och den äldre innebörden i bruket bleknar bort.

Endast i det akademiska livet har hatten som doktorshatt bevarat något av sin forna glans. Vid doktorspromotionen utdelas den som ett tecken på doktorsvärdigheten, och kanonerna skjuter salut. Där är den fortfarande sidenklädd men i dag alltid svart; en gång lyste fakulteternas hattar i skilda färger.

Källor

- ¹ W. B. Jerrold, *A Brage-Beaker with the Swedes* (1854), s. 73.
- ² Adolf Törneros brev II (1925), s. 27.
- ³ Professor C. F. Falléns biografiska anteckningar, utg. av H. Wijkmark i Sthlns samgymnasiums årsredogörelse 1914, s. 38.
- ⁴ S:t Eriks årsbok 1927, s. 22.
- ⁵ U. Brander, *Hov och societet under Karl Johans-tiden* (1926), s. 20 f.
- ⁶ C. Tersmeden, *Memoarer II* (1915), s. 77.
- ⁷ H. Stålhane, *Gustaf III:s resa till Italien och Frankrike* (1953), s. 48 f.
- ⁸ J. A. Nordberg, *Konung Karl den XII:tes historia II* (1740), s. 689.
- ⁹ E. Benzelius d. y., *Anecdota Benzeliana* (1914), s. 9.
- ¹⁰ B. Schier, *Der Hut als Spiegel der sozialen Stellung und seelischen Haltung seines Trägers*, i *Zeitschrift für Volkskunde* 50 (1953), s. 261 ff.
- ¹¹ Beato Giovanni Dominici, *Regola del governo du cura familiare*, se Iris Origo, *The merchant of Prato* (1957), s. 179.
- ¹² Ellen Fries, *Svenska adelns familjelif II* (1901), s. 6 o. 9.
- ¹³ Erasmus Rotterdamus, *En gylden Book*, *Årsböcker i svensk undervisningshistoria VI* (1926), s. 46.
- ¹⁴ K. A. Hagström, *Strengnäs stifts herdaminne IV* (1901), s. 582 f.
- ¹⁵ C. O. Arcadius m. fl., *Växjö stifts herdaminne I* (1921), s. 292.
- ¹⁶ K. A. Hagström, *anf. arb. III* (1899), s. 563.
- ¹⁷ P. G. Ahnfelt, *Studentminnen II* (1857), s. 16 f.
- ¹⁸ *Tidningen Idun* 1962, nr 22, art. om Martha P:son Henning.
- ¹⁹ W. Karlson, *Kungligt, adligt, lärt och lekt* (1941), s. 141.
- ²⁰ H. Lilljebjörn, *Fortsättning på Hågkomster* (1867), s. 93.
- ²¹ A. Lewenhaupt, *Lewenhauptska arkivet på Sjöholm I* (1919), s. 13.
- ²² M. von Boehn, *Rococo* (1920), s. 538.
- ²³ P. Löwegren, *Lundensisk vardag*, i *Det gamla Lund* 33 (1951), s. 39.
- ²⁴ Sigrid Leijonhufvud, *Erik Sparre och Stina Lillie* (1911), s. 153.
- ²⁵ A. Ahnfelt, *Ur svenska hovvets och aristokratiens liv IV* (1881), s. 31.
- ²⁶ A. Ahnfelt, *anf. arb. IV*, s. 79.
- ²⁷ Beth Hennings, *Gustaf III som kronprins* (1935), s. 356.
- ²⁸ A. Hülphers, i H. Schiller, *Skåne genom två sekler* (1934), s. 52.
- ²⁹ G. Bergman, *Försök till historiska anteckningar över Tärna socken* (1827), s. 38.
- ³⁰ L. Johansson, *Bebyggelse och folkliv i det gamla Frostviken* (1947), s. 113.
- ³¹ Carl Broman, f. 1829, d. 1915, major.
- ³² K. A. Hagström, *anf. arb. III*, s. 649.
- ³³ G. Suolahti, *Finlands prästerskap* (1927), s. 96 f.
- ³⁴ G. Virdestam, *Växjö stifts herdaminne IV* (1930), s. 248.
- ³⁵ S. Clason — C. af Petersens, *För hundra år sen* (1909), s. 132.
- ³⁶ *Brev från och till C. F. Mennander II* (i *Suomen historian lähteitä IV: 2*, 1946), s. 160.
- ³⁷ G. J. Ehrensvärd, *Dagboksanteckningar vid Gustaf III:s hov II* (1878), s. 165.
- ³⁸ B. Whitelockes *Dagbok* (1777), s. 192 f.
- ³⁹ R. Mejborg, *Christian den Femtes Hof* (1882), s. 82 f.
- ⁴⁰ J. Ekeblads *bref I* (1911), s. 411.

- 41 A. Ahnfelt, anf. arb. VI (1882), s. 144.
- 42 Chr. Wählin, i *Historiska Handlingar* 25: 2 (1916), s. 30.
- 43 En Stockholmskrönika ur C. C. Gjörwells brev (1920), s. 2.
- 44 C. Tersmeden, anf. arb. IV (1917), s. 276.
- 45 C. J. Adlerbeth, *Historiska anteckningar I* (1856), s. 177.
- 46 Svenska anekdoter V (1845), s. 39; se även Hugo Hamilton, *Hågkomster* (1928), s. 147.
- 47 B. Whitelocke, anf. arb. s. 649 o. 651.
- 48 M. von Boehn, anf. arb. s. 18.
- 49 G. Lefebvre, 1779—1961 (1962), s. 69.
- 50 S. Clason — C. af Petersens, anf. arb. s. 133.
- 51 T. Andræ, *Minnsteckning över Georg Wallin d. y.*, i *Sv. akad. handl.* 45 (1934), s. 137.
- 52 S. Cawallin, *Lunds stifts herdaminne IV* (1857), s. 53.
- 53 Anders Roos' anteckningar om ordinarie amiralitetspredikanter i Karlskrona från omkr. 1680 till omkr. 1770, i *Personhistorisk tidskrift* 29 (1928), s. 116.
- 54 A. Bolinus, *En dagbok från 1600-talet* (1913), s. 24.
- 55 C. M. Bergstrand, *Kulturbilder från 1700-talets Västergötland II* (1934), s. 14.
- 56 P. G. Ahnfelt, *Studentminnen I* (1857), s. 141.
- 57 A. Quennerstedt, *Mina första Lundaminen* (Skrifter utg. av Föreningen Det gamla Lund III, 1921), s. 23.
- 58 *Minnenas bok* utg. Svenska Dagbladet (1916), s. 76.
- 59 Lotten Dahlgren, *Norrländska släktprofiler I* (1911), s. 338.
- 60 H. Rydin, *Ur minnen och andra gömmor* (1929), s. 189.
- 61 F. Henschen, *Min långa väg till Salamanca* (1957), s. 84.
- 62 C. M. Bellman, *Fredmans epistlar*, *Bellmansällskapets folkupplaga* (1940).
- 63 C. Tersmeden, anf. arb. III, s. 72.
- 64 C. M. Bellman, *Dikter till enskilda III* (1957), s. 156. Johan Christian Harthin var hattstofferare på Gamla Norrbrogatan 7 i Stockholm.
- 65 Chr. Stenhammar, *Bilder ur riksdags- och hufvudstadslifvet II* (1903), s. 209.
- 66 C. A. Bodmans dagbok, i *St. Hallvard* 1950, s. 204.
- 67 C. Burman, *Minnen* (1904), s. 38.
- 68 M. Hollertz, *Resa* (1949), s. 123.
- 69 A. Engström, *Bouppteckning* (1930), s. 158 f.
- 70 Carin Lindskog, *Stockholms förste Epahandlare*, i *S:t Eriks årsbok* 1939, s. 31.
- 71 Enl. uppg. av framlidne direktör Adolf Wennberg, Stockholm.
- 72 Fredrika Bremer, *Hemmen i Nya Verlden II* (1853), s. 18.
- 73 Elof Tegnér, *Svenska bilder* (1896), s. 86.
- 74 J. Ekeblads bref I (1911), s. 110.
- 75 J. E. Fant & A. E. Låstbom, *Uppsala ärkestifts herdaminne I* (1842), s. 200.
- 76 S. Cawallin, anf. arb. II (1855), s. 261.
- 77 Lotten Dahlgren, anf. arb. I, s. 50.
- 78 *Notis i Svenska Dagbladet* 1/4 1951.
- 79 C.-H. Tillhagen, *Sörmländsk folktro*, i *Sörmlandsbygden* 1961, s. 104.

- ⁸⁰ E. Dahlbergs dagbok (1912), s. 50.
⁸¹ A. Reutersvärd, Minnen från hembygd o. skola (1924), s. 78.
⁸² H. Schramm, Die Tracht der Gesellen, i Ciba Rundschau 150 (1960), s. 16.
⁸³ A. Löfgren, Stockholms kanngjutaresskrå I: 1 (1925), s. 82.
⁸⁴ M. Sohlberg, Folklivet på Söderslätt, i Historisk tidskrift för Skåneland 6 (1914—15), s. 408.
⁸⁵ W. E. Svedelius, Anteckningar om mitt förflutna lif (1889), s. 90.
⁸⁶ P. Tham, Anteckningar 1796—97 (1797), s. 40 o. 42.

Summary

Concerning the right use of the hat

The author has strung together a number of literary notes, mainly from the 18th and 19th centuries, illustrating the use of gentlemen's hats in different periods and in different milieus. Up to the end of the 19th century the hat was the constant companion of its owner even into the drawing-rooms. The hat was to follow the lawyer to the bar, the professor in his chair, the physician going his hospital rounds, the gallant on the dance floor. Whether it was worn on the head or held in the hand might have a symbolic import, but might also be due to practical realities. To carry one's hat under one's arm (*chapeau-bas*), which in the 16th century was considered bad manners, was in the time of powdered wigs in the 18th century necessary, and gave rise to the *chapeau postiche*, which had no other function than to be carried under the arm. If a gentleman nevertheless wore his hat on his head this might imply that he wished to be incognito and not be greeted by acquaintances and strangers, as was required by custom; that this obligatory greeting was not observed on the continent astonished Swedish travellers. During the first half of the 19th century this custom gradually fell into desuetude also in Sweden.

To use a hat instead of other headgear has a symbolic value in itself, but this value becomes particularly salient when one studies the occasions when the hat is kept on the head or must be removed. To approach superiors or any highly placed personages bare-headed is an old custom. This might be carried to such exaggerated lengths that one did not even dare to pass the dwelling of such a personage with covered head. It was a courtesy on the part of older persons or superiors to request the younger person or inferior with whom they were together to don his hat and it marked a putting of the latter on an equal footing with them. This might not, however, be abused, lest the requirements connected with social rank should appear neglected. Among the peasantry it was in the 19th century considered polite to tell the visitor to the cottage to put his hat on. On the other hand, the wearer marks his rank by keeping his hat on his head when the opposite might be expected; of particular interest is the observation of the English Ambassador Whitelocke that at the opening of the Riksdag in the hall of state in Uppsala Castle in 1654 the members of the Peasant Estate had their hats on their heads, while Queen Christina held hers in her hand.

The development of the custom up to our days is characterized by democratization. The top-hat, which appeared in the time of the French Revolution, falls into disuse and is replaced by the billycock and the soft felt hat, in which connection many traditional usages are dropped. But at the turn of the century it was still possible in Stockholm to be served in high-class shops by shop-assistants in top-hats.